

VELİ-OCAK KÜLTLERİNİN SELÇUKLU VE OSMANLILARDA DİN VE KÜLTÜR İNŞASINDAKİ ÖNEMİNE İLİŞKİN KISA BİR DEĞERLENDİRME

Doç. Dr. Sabit MENTEŞ, smentes@munzur.edu.tr

Dr. Daimi CENGİZ, d.cengiz@gmx.net

Özet

1071 Malazgirt Savaşı sonrası Anadolu'ya yönelen göçler konar-göçer obalara dayanıyordu. Ortodoks Sünni İslamiyet'ten uzak ata kültürüne dayanan, tasavvufi tarikat ve ocaklara mensup bu boylar (Türkmen, Yörük vb.) geldikleri Bizans toprağında ata kültürlerini velilik kültürüne, Hıristiyan azizlerin kültürleri ve menkıbeleri üzerine formatladılar. Aynı zamanda Selçuklu Devleti ve Osmanlı Beyliği'nin genişlemesinde ve yayılmasında rol alarak Anadolu ve Rumeli'nin Türkleşme ve İslamlaşmasında katalizör rol oynadılar. Kültürüne de katkı yaptılar. Bu makalede veli ve ocak kültürlerinin 11. yüzyıl sonrasında Anadolu'da din, devlet, kültür inşasındaki yeri ve önemine ilişkin değerlendirme ve analizler yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Veli kültürü, ocak kültürü, Anadolu'ya yerleşim, Menakıpnamereler.

A BRIEF EVALUATION OF THE SIGNIFICANCE OF VELI-OCAK CULTS IN THE FORMATION OF RELIGION AND CULTURE IN SELJUKS AND OTTOMANS

Summary

After the Battle of Manzikert in 1071, migrations to Anatolia were based on nomadic tribes. These tribes (Turkmen, Yörük, etc.), which had and mystical orders and lodges that were based upon ancestor cults that are far from Orthodox Sunni Islam, reshaped their ancestral cults in accordance to the Christian saint cults and their related epics prevalent in the Byzantine land to which they arrived. At the same time, they played a catalyst role in the Turkification and Islamization of Anatolia and Rumelia by taking part in the expansion of the Seljuks and the early Ottomans. They also contributed to its culture. In this article, the place and importance of saint and lodge cults in the formation of religion, state and culture in Anatolia after the 11th century are evaluated and analyzed.

Keywords: Saint cult, Lodge cult, Settlement in Anatolia, Epics.

1. Giriş

11. yüzyılda Anadolu, doğudan gelen akıncı bir güce kapılarını araladı. Bu aralama gönül rızası ile olmadı. Bizans'ın ağır vergi ve asker alma koşulları çeşitli kavimlerden oluşan Anadolu halklarını (Rum, Ermeni, Kürt, Laz vb.) canından bizar etmişti. Halkın bir kesimi tam da bu iktisadi, siyasi ve psikolojik ortamda doğudan gelen akınları kurtuluş,

umut bellemiş, destek olmuş ya da iki çarpışan güç karşısında tarafsızlığı seçmişti. İran, Afganistan, Türkmenistan'dan gelip Horasan üzeri Anadolu'yu yurt edinme ile sonuçlanan Türklerin batıya doğru göçleri 11. yüzyıl ve 14. yüzyıl arasında neredeyse kesintisiz devam etmiştir. İlk göç dalgası Anadolu'nun hem demografik yapısını hem de sosyo-ekonomik yapısını derinden etkilemiştir. 1071 yılında kazanılan Malazgirt Zaferi'nden sonra Bizans savunmasının çöküşüyle beraber kalabalık Türkmen ve kimi İrani dilli kabileler Anadolu'ya kalıcı olarak yerleşmek üzere girmiştir. İkinci dalga 1221-1260 yılları arasında doğuda Moğol ordularından kaçan kitlelerin Anadolu'ya sığınması ile yaşanmıştır. Bu göçmenlerin çoğunluğu sosyal örgütlenmesi basit kabile araçlarına dayanan konar-göçerlerdir (Yıldırım, 2017: 74).

2. Anadolu'da Veli Kültü ve Ocaklar

Velinin kült olması ölümünden sonra gerçekleşir. Kültün oluşumu genellikle zaman alır. Kültün tam oluşum safhası şu koşulların yerine gelmesi ile tamamlanır: 1. Evliya ve veli için türbe ve mezar mevcudiyeti. 2. Türbe ve mezar ziyareti ile adak ve kutsama. 3. Dua mahiyetinde veli ile ilgili onun adının geçtiği sözlerin mevcudiyeti.

Velilerin, ait oldukları toplumun sosyal, dini ve ahlaki değerlerinin tamamının yahut bir kısmının temsilcisi olduğuna inanılır. Veliler etrafında onların bu yönünü ortaya koyan kerametlerden oluşan bir menkıbeler külliyesi teşekkül eder. Ocak (2016), "Tasavvufta keramet veli olana, mucize ise peygambere has nazariye olarak kabul görür" diyerek bir yerde Veli'nin içinde bulunduğu toplumun diğer bireylerinden farklı olarak artı özelliklere sahip olduğunu belirtir. Bu özelliklerin ise keramet olarak ifade edildiğini ve bir yerde gizil güç olduğunu vurgular. Veli bu gizil güçleri sayesinde bireyleri kendi çevresinde toplar, topluma söz dinletir ve bu şekilde kabul görür. Ocak'a (2016) göre nazariyatta keramet ve mucize farklıdır. Farklı kişilerde zuhur eder. Ama pratikte çoğunlukla aynı anlamda kullanılır. Yine Ocak'ın ifadesi ile "keramet velinin velayetnamesidir" (Ocak: 2016: 34,35). Keramet, tarikat ve ocakların ortaya çıkmasından sonra şeyhler ve mürşitlerin otoritesini sağlamada en etkili araç işlevini görmüştür. Keramet çeşitlendikçe müritler ve talipler uçmayan şeyhi, mürşidi ve veliyi uçurur olmuşlar. Artık veli, şeyh, evliya ya da mürşit Ocak'ın ifadesiyle "ölmeyen ölü" oluvermişlerdir.

11. ve 14. yüzyılda Anadolu'da kendi soylarını Ehl-i Beyt'e bağlayan tasavvufi anlayışı benimseyen ocaklar da ortaya çıkmıştır. Eski metinlerde ocak soy-sop

anlamınadır. Tasavvuf inancında ocak “hamların piştikleri” yeri simgeler. Ocak sahipleri keramet sahibi ululardan gelmektedir. Hak, Muhammed ve Ali Ocağı olarak kutsanan bu 12 İmam ardılı “Ocak” sisteminin, Horasan’dan Anadolu’ya geçişte, oluşumu 300 yıldan fazla süreyi almıştır (Birdoğan, 2013:188). Ocak sadece Anadolu’ya özgü bir inanç ve teşkilatlanma değildir. İran’daki Ehl-i Hak fırkası içinde öteden beri yaşamaktadır ve halen devam etmektedir (Tuğrul,2006:33). Ocak dedeleri aynı zamanda mürşittirler ya da mürşit olarak görülürler. Ersöz (1992:120),mürşitlerin toplumca terbiyeci, mürebbi, üstat ve pir olarak algılandıklarını, öyle ki mürşidin nefesinin hak nefesi olduğunu ve inancın gerektirdiği yola girecek olan talibin varlığını mürşide teslim ettiğini ifade eder. Ocak disiplinine dair Şapolyo’nun(2004) şu değerlendirmesi kayda değerdir: “Kızılbaşlarda ocak disiplini kutluluk arz etmektedir. Bu disiplinde bir Kızılbaş cemaatinin tenasüdünü vazifeli görmektedir. Bu nedenle de Kızılbaşlar bir sekt olarak mevcudiyetini devam ettirmektedir.”

Batını inanç çevrelerinde ocaklar sosyal hayatın dizaynı açısından son derece işlevsel bir konuma sahip olan dini yapılanmalardır. İnanç önderlerinin oluşturdukları yapılanmalar ‘ocak’ kavramı ile ifade edilmekle birlikte seyyid-i sadet evlatları olarak da kabul edilen inanç önderleri mutlak suretle bir ocağa bağlı olmak durumundadırlar. Ocakların batını Alevilikte kutsallıkları tartışmasıdır.

Anadolu’daki Alevi Kızılbaş topluluklarının bölge bölge bağlı buldukları kutlu merkezler aynı zamanda o yerlerde oturan tarikat ulularının soylarının merkezi de sayılır. Önderlik babadan oğula geçer, ocak ulusunun soyundan olanlara ‘Ocakzade’ denir (Boratav, 1984:113).

Alevi ocaklarında genellikle ocağa adını veren şahsiyetlerin konumlarını belirleyen üç unsur vardır: 12 İmam’a bağlanan soy, olağanüstü güç ve keramet, bir dergâh ve tekkede yapılan hizmet karşılığı görevlendirilme (Yaman:2006). Ocaklar genellikle işlev itibarıyla rehber, pir, mürşit ve düşkün ocağı adı altında toplanırlar.

İçinde birden fazla ocak bulunan Dersim, bugünkü adıyla Tunceli ve çevresi bu yönüyle dikkat çekicidir. Bu ocaklar Hacı Bektaş Tekkesine göre daha erken zamanda bu bölgeyi mekân tutan, genellikle İrani dilli ve bağımsız ocaklardır. 13. yüzyılda Hacı Bektaş Tekkesi ile ilişkileri ya yoktur ya da yok denecek kadar azdır. Hacı Bektaş Tekkesi ile Dersim Ocakları arasındaki ilişki 1514 Çaldıran savaşı sonrası gelişmiştir. Dersim Ocaklarının 16. yüzyıla kadar Safevilerle olan ilişkileri Hacı Bektaş Veli Tekkesi ile olan

ilişkiyi sınırlandırmıştır. 12 kadar Dersim ve çevresi inanç ocaklarının bu ilişkisi ağırlıkla Hacı Bektaş'a saygı esasına dayalıdır (Cengiz, 2014: 56-80). Bu bağ örgütsel bağ şeklinde olmayıp manevi bir bağdır.

3. Veli ve Ocak Kültürlerinin Selçuklu ve Osmanlı'da Kültür İnşasına Katkıları

Horasan üzerinden gelen topluluklar içinde derviş, veli, eren, er adı altında çok sayıda tarikat ve tasavvuf ehlinin Anadolu'ya aktığını tarihler yazar ve efsaneler dillendirir. Sonradan kolonizator dervişler (Barkan, 1942:280-282) olarak adlandırılacak olan bu gruplar, tabiat, toplum ve tanrıya dair tasavvufi inançlarını Anadolu halkları içinde yayma fırsatı yakalamış olurlar. Rumeli'ye de yönelen bu Horasan Erenleri, tarikatlarını ve ocaklarını kurup, postlarını serip teşkilatlanmaya çalışırlar(Köprülü,1966:167-190).Yer yer işgal hareketlerine katılıp, destek vererek Anadolu ve Rumeli'de yayılırlar. Bu dervişlere ilişkin çok fazla menkıbe mevcuttur. Bu menkıbeler, Selçuklu ve Osmanlı kültür inşasına birer katkı yapmıştır ve dönemi anlamak açısından önemlidir. Batıda aziz menkıbeleri üzerine yapılan tarihî, sosyolojik ve psikolojik araştırmalar İslam dünyasına göre daha eskidir. Ülkemizde alan ve arşiv çalışması ile tespit edilen evliya menkıbelerinin tahlil edilmesi ve incelenmesi sonucunda belli bir literatür ortaya çıkmıştır. Türkiye'de evliya menkıbelerinin tarih açısından önemini ilk belirten Fuat Köprülü olmuştur(Köprülü: 1943). Z. Velidi Togan da aziz ve evliya menkıbelerinin tarih kaynağı olarak değerini vurgulamıştır. O, özellikle Orta Asya'daki şeyhlerin menakıp kitaplarındaki tarihi bilgiye dikkati çekmiştir(Togan,1969:48-50). A. Recep'in (1935) *Türk Edebiyatı'nda Evliya Menkıbeleri* ve Altan Sunar'ın(1938) *Evliya Menkıbeleri* adlı çalışmaları da akla ilk gelenler arasındadır. Daha sonraları bazı yerli ve yabancı edebiyat tarihçileri de Türk Evliya Menkıbeleri hakkında bazı yayınlar yapmışlardır (Ocak, 2016:11).Evliya menkıbeleri 11. yüzyıl sonrası Horasan'da İrani ve Turani halklar arasında 1. İslami, 2. eski Türk geleneklerine dayanan ananevi, 3. Budist ve 4. İrani olmak üzere dört kanalda doğup gelişmiştir. Türk veli tipi İslami dönemde bile bazı İslami veli tiplerinden ayrılmaktadır. Çünkü; bu tip, İslamiyet'ten önceki aziz ve ata kültürüne dayanmaktadır. O, bu özellikleri İslami dönemde de taşır. İslami yaşam tarzının henüz tam olarak yerleşmediği Dede Korkut anlatılarında da Korkut Ata'ya velilik payesi verilir. Bu, İslami dönemin kıyafetlerinin Korkut'a giydirilmesidir (İnan,1968:165,166). 14. yüzyıl ve sonrasında yazılmış Menakıbnameler, Velayetnameler, Danışmentname, Battalname ve hatta Tezkireler, Anadolu ve Rumeli'de velilerin, tarikat ve ocak ulularının gaza için savaşmaları,

ele geçirilen yerlere yerleşmeleri, itikatları, örgütlenme ve kerametleri hakkında birçok bilgi vermektedir.

4. Veli ve Ocak Kültlerinin Selçuklu ve Osmanlılar'a Din İnşasındaki Katkıları

Ocak(2016), Anadolu'ya gelen velileri Gazi Savaşçı Veliler, Misyoner Veliler, Meslek Piri Veliler ve Mürşit Veliler olmak üzere dört gruba ayırmakta ve arazi genişlemesinde Gazi Savaşçı Veliler ile Misyoner Velilere önemli rol düştüğünün altını çizmektedir. Aşık Paşa da bu velileri 1. Gazıyan-ı Rum, 2. Ahiyan-ı Rum, 3. Abdalan-ı Rum, 4. Bacıyan-ı Rum (Köprülü, 1935: 23-56) olarak sınıflandırmaktadır. Nitekim Hatayi'nin "*Şab'm evladına ikrar verenler/ Ahiler, Gazîler, Abdallar oldu.*" şeklindeki dizeleri de bu toplumsal sınıflamayı doğrular niteliktedir (Köprülü, 1935: 30,36).

Ocak (2016:41), velilerin öncülüğündeki tarikatların 11. Yüzyılda tasavvufi olarak İran ve Horasan'da mayalanıp, göçlerle Anadolu'ya taşınıp oradan da Bizans topraklarında gelişme imkânı bulduklarını belirtmektedir. Yine Ocak'a (2016) göre bu tarikatların tekâmül ile hamle yapışları ise 12. ve 13. Yüzyılda olmuştur. Göçler Anadolu'ya veli telakkisi kültürünü birlikte taşıdıkları için bilhassa İslam'a giren muhtelif zümrelerde sempati toplamıştır. Yerleşik halk arasında, Yesevilik tarikatı çevresinde, özellikle Bektaşî tarikatının yaygınlaştığı ve geliştiği söylenebilir. Zaten Türkler de İslamı daha ziyade bu veli telakkisiyle renklenmiş olan tasavvuf kanalı ile tanımışlardır. Tasavvufun rengine boyanmış bu İslam anlayışı ise onlara çok eski devirlerden beri iletişim içinde buldukları İran vasıtası ile yansımıştır (Ocak, 2016: 41).

13. yüzyıl Moğol istilaları sonrası göçlerle Anadolu'ya gelen şeyh ve dervişler Selçuklu'nun Anadolu'yu yurt edinmesinde belli bir rol oynadılar. Bu nedenle Selçuklu yönetimi bu şeyh ve dervişlere önemli imkânlar sağlamıştır. Diğer bir deyişle Selçuklu idaresi tekke ve ocak teşkilatlanmalarına önemli imtiyazlar tanımış ve onlara yer tahsis emiştir. Böylece Vefailik, Kalenderilik, Haydarilik ve Yesevilik gibi tarikatlar kırsal muhite yerleşirken; Kübrevilik, Suhreverdiklik, Rifailik ve Kadirilik gibi Sünnî eğilimler ise şehirlere yerleşmiştir (Ocak,2016:43). Bu yerleşim biçimi, ileriki yıllarda Sünnî eğilimli tarikatları idari sistemde etkili kılmaya katkı sunacaktır. Buna karşılık dağlık alanlara yönelenler ise merkezden uzaklaşmış, modern yaşama uzak, idari sistem içinde kenarda kalmışlardır. Bu tutum ders kitaplarına da yansımıştır (Arslan, 2014).

Osmanlı Beyliği'nin kuruluşu döneminde Anadolu topraklarına gelen tasavvufi grupların zamanla, Anadolu'da yaşayan eski Hıristiyan aziz kültüne paralel olarak kendi veli, baba ve ata kültlerini temellendirdikleri ve İslami tasavvuf formatına dönüştürdükleri söylenebilir. İlerleyen zamanda sosyal ve psikolojik faktörler ve gösterdikleri kerametlerin de etkisiyle kültürün teşekkülü tamamlanmış olur. Özellikle gösterilen kerametler kültürün, velinin etki alanını genişletmesine önemli derecede katkı sunar. Öyle ki, bunlardan bazıları yerel kalırken, bazıları yerelin ötesine taşar. Sözelimi Hacı Bektaş-ı Veli 13.yüzyılda Suluca Karahöyük'te kurduğu tekke ile bu havalı Hıristiyanlarının takdis ettiği Saint(Aziz) Charalambus kültürünü İslamileştirmiş ve böylece yarattığı inançsal etki sonucunda Hıristiyanlarca benimsenir olmuştur(Ocak, 2016:45). Öte yanda 13. yüzyılın ikinci yarısında Balkanlarda Dobruca'da bir Türkmen kolonisinin iskânını sağlayan Türkmen babası Sarı Saltuk da oradaki mevcut Saint Nikolas kültürüyle özdeşleşmiştir. Ayrıca Mecitözü yakınındaki Elvan Çelebi Tekkesi'ne bağlı Baba İlyas kültürü de aynı durumu örnekleyebilecek bir kültürdür. Şöyle ki 14. yüzyılda Elvan Çelebi tarafından Saint Theodore ve Saint George kültürünün yaygın bulunduğu eski Eukhaita köyü civarında kurulan tekke, bu kültürlerin Baba İlyas'a mal edildiği yönündedir (Ocak,2016:45).

1260'lar ve sonrası Anadolu'ya bakıldığında Oğuz boylarının beylikler şeklinde teşkilatlandıkları görülür. Köprülü (1981) bu durumun Moğol istilalarından ve iç çekişmelerden ötürü bazı tarikat ve ocak mensuplarının yeni kurulan beyliklere akın etmesine neden olduğunu belirtir. İlginç olan, bu durumun her iki tarafında menfaatine iş görür olmasıdır. Çünkü böyle bir ortamda Beylikler ihtiyaç duydukları dini desteğe kavuşurken, tarikatlar da rahat bir faaliyet alanı ele geçirme imkânı bulurlar. Nitekim bu sayede 14. yüzyılın ilk yarısı boyunca beyliklerdeki tasavvuf hareketleri renklenmiştir (Köprülü,1981: 138- 160-171).

Dönemin tarikat ehli olanlarından Sarı Saltuk, Abdal Musa, Seyitali Sultan (Kızıldeli) ve Otman Baba fethedilen bölgelerde gayrimüslimler için de tekke kurup İslam'ı yaymaya çalışan misyoner velilerdir. Bunlardan biri de Hacı Bektaş'tır. Hacı Bektaş'ın faaliyetlerini sürdürdüğü merkez Kapadokya çevresidir. Halifelerinden Sarı İsmail Ege'de, Hacım Sultan Germiyan ilçesinde ve Resul Baba Kayseri'de Hıristiyan alem içinde faaliyette bulunur(Ocak, 2016:42-54).Karadonlu Canbaba, Anadolu'ya gelen Şamanist Moğollar arasında ve Dersim havalisinde İslamiyet'i yaymaya çalışırken, Hacı

Bektaş'ın önemli halifelerinden Derviş Cemal da Afyon ve Kütahya civarında aynı dönemde yaygın ocak irşat faaliyetlerini yürütür (Cengiz:2014)*.

5. Sonuç

Bizans'ın yönetiminden memnun olmayan kimi yerleşik Anadolu halkları, başlangıçta Anadolu'ya doğudan gelen akınlara ya destek vermişler ya da kayıtsız kalmışlardır. Yani Anadolu'nun yerleşik halkları yeni geleni "umut"la karşılamışlardır. Bu akınlarla gelen tasavvuf etkisindeki konar-göçer obalar süreç içerisinde kendi ata kültürlerini ve Anadolu'da karşılaştıkları Hıristiyan aziz kültürlerini veli kültürüne dönüştürmüşler. Bu şekilde şekillenen Veliler ve ocaklar dönemin toplumunda Anadolu ve Rumeli'nin Türkleşmesi ve İslamlaşmasında büyük rol oynamışlar. Süreç içerisinde devlet mekanizmasının Ortodoks Sünniliğe evrilmesiyle de söz konusu ocaklar ile velilere bağlı toplumsal grupların aşamalı olarak dışlanmaları, etki ve tesirlerinin azalması söz konusu olmuştur. Nitekim günümüzde de bu ocak ve veli çevrelerine bağlı olan toplumsal gruplara yönelik bu dışlayıcı tutum bir şekilde varlığını sürdürmektedir.

Kaynakça

- Arslan, Y . (2014). Türkiye'de Lise Tarih Ders Kitaplarında Aleviler. Turkish History Education Journal , 3 (2) , 166-186 .
- Barkan, Ömer Lütfü, (1942), İstila Devirlerinin Kolanizatör Türk Dervişleri, İnsan ve İnsan 2(5). İstanbul.
- Birdoğan, Nejat, (2013), Alevilik-Anadolu'nun Gizli Kültürü, Kaynak Yayınları-İstanbul.
- Boratav, Pertev Naili, (1984), Türk Halk Bilimi II, 100 Soruda Türk Folkloru, Gerçek Yayınları-İstanbul.
- Cengiz, Daimi, (2014), Kureşan Ocağı Ritüeli ve Müziği, Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 3(5).Ss. 55-94.
- İnan, Abdülkadir, (1968), Kitab-ı Dede Korkut Hakkında, Makaleler ve İncelemeler, Ankara.
- Köprülü, Fuat, (1935), Abdal, Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi, 1. fasikül-İstanbul.
- Köprülü, Fuat, (1943), Anadolu Selçuklu Devletinin Yerli Kaynakları, Belleten, sayı 27.
- Köprülü, Fuat, (1966), Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, yeni basım Alfa Yay. İstanbul.
- Köprülü, Fuat, (1981), Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, yeni basım Alfa Yay. İstanbul.
- Şapolyo, Behnan, E. (2004). Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi. Elif Yayınları-İstanbul.
- Ocak, Ahmet Yaşar, (2016), Evliya Menakıbnameleri, TİMAŞ Yayınları-İstanbul.
- Togan, Zeki Velidi, (1969), Tarihte Usul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, 2.Baskı-İstanbul.
- Tuğrul, Talip, (2006), Tunceli Aleviliğinde İnanç ve İbadet, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yaman, Ali. (2006), Kızılbaş Alevi Ocaklar. Elips Yayınları- İstanbul.
- Yıldırım, Rıza, (2017), Aleviliğin Doğuşu, İletişim Yayınları-İstanbul.

* Erzincan Caferli Köyü'ne mensup Abdullah Tahiroğlu(73) ile İstanbul-Tuzla'da ve Tunceli-Pülümür İlçesi Aşkirek Köyü mensubu İbrahim Seyitcemaloğlu(93)ile İzmit-Darıca'da Derviş Cemal Ocağı üzerine Ocak 2020'de yapılan söyleşi.